IIP International Multidisciplinary Research Journal
IIPIMRJ

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal

Vol: 03 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: GSRD-IF: 5.001
ISSN: 3049-2734 (Online)

# भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कौशल्य विकास आणि उद्योजकता यातून महिला सबलीकरण: एक अभ्यास

**डॉ. संध्या पुंडलिकराव सोनकांबळे**

सहयोगी प्राध्यापक (अर्थशास्त्र विभाग), के.व्ही.एन.नाईक महाविद्यालय, नाशिक

**Article Info**

***Article History:***
Received: 31st Dec 2025
Accepted: 15th Jan 2026
Published: 22nd Jan 2026

***Keywords:***

*उद्योजकता*
*महिला सबलीकरण*

**ABSTRACT**

महिला सबलीकरण म्हणजे महिलांना स्वत:चे निर्णय घेण्याचे सामर्थ्य, आत्मविश्वास आणि संसाधने देऊन त्यांना आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय क्षेत्रांमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने समान संधी आणि अधिकार मिळवून देण्याची प्रक्रिया आहे, जेणेकरून त्या त्यांच्या जीवनावर नियंत्रण मिळवू शकतील आणि समाजाच्या विकासात सक्रिय योगदान देऊ शकतील. ही प्रक्रिया महिलांना त्यांच्या हक्कांबाबत जागरूक करते आणि लिंग-आधारित असमानता दूर करण्यासाठी त्यांना सक्षम बनवते. महिला सबलीकरण म्हणजे महिलांना आर्थिक, सामाजिक व निर्णयक्षमतेत सक्षम करणे होय. भारतीय अर्थव्यवस्थेत महिलांचा सहभाग वाढवण्यासाठी कौशल्य विकास आणि उद्योजकता ही दोन अत्यंत प्रभावी साधने आहेत. या दोन्हींमुळे महिला स्वावलंबी होऊन राष्ट्रीय विकासात सक्रिय भूमिका बजावू शकतात.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

**How to Cite:** Sonkambale, S. P. (2026). भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कौशल्य विकास आणि उद्योजकता यातून महिला सबलीकरण: एक अभ्यास. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ), 3(1), 338–342.*

प्रास्ताविक:-

महिला सबलीकरण म्हणजे महिलांना स्वतःचे निर्णय घेण्याचे सामर्थ्य, आत्मविश्वास आणि संसाधने देऊन त्यांना आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय क्षेत्रांमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने समान संधी आणि अधिकार मिळवून देण्याची प्रक्रिया आहे, जेणेकरून त्या त्यांच्या जीवनावर नियंत्रण मिळवू शकतील आणि समाजाच्या विकासात सक्रिय योगदान देऊ शकतील. ही प्रक्रिया महिलांना त्यांच्या हक्कांबाबत जागरूक करते आणि लिंग-आधारित असमानता दूर करण्यासाठी त्यांना सक्षम बनवते. महिला सबलीकरण म्हणजे महिलांना आर्थिक, सामाजिक व निर्णयक्षमतेत सक्षम करणे होय. भारतीय अर्थव्यवस्थेत महिलांचा सहभाग वाढवण्यासाठी कौशल्य विकास आणि उद्योजकता ही दोन अत्यंत प्रभावी साधने आहेत. या दोन्हींमुळे महिला स्वावलंबी होऊन राष्ट्रीय विकासात सक्रिय भूमिका बजावू शकतात.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कौशल्य विकास आणि उद्योजकतेमुळे महिला सक्षमीकरण वेगाने होत आहे, ज्यामुळे महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्य, रोजगार आणि सामाजिक प्रतिष्ठा मिळते; सरकार, स्वयंसेवी संस्था आणि खाजगी क्षेत्राच्या एकत्रित प्रयत्नांतून कौशल्य प्रशिक्षण, सूक्ष्म वित्तपुरवठा आणि मार्गदर्शन देऊन महिलांना केवळ स्वावलंबीच नाही, तर देशाच्या GDP मध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देण्यास सक्षम बनवले जात आहे, ज्यात MSME, बचत गट आणि तंत्रज्ञान-आधारित उद्योगांचा मोठा वाटा आहे.

१. महिलांच्या संबलिकरणसाठी सरकारी योजनांचा अभ्यास करणे.
२. भारतातील महिला बाबतीत योजनांचा महिला संबलिकरनावर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

महिला सबलीकरणातून महिलांमध्ये आत्मसन्मान आणि निर्णयक्षमताशैक्षणिक सक्षमीकरण, आर्थिक सक्षमीकरण, राजकीय सहभाग, आरोग्य आणि हक्क याची जाणीव, सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदल ही महत्वाचे बदल घडून येतात ज्यामधून त्यांना स्वतःच्या आयुष्याबद्दल योग्य निर्णय घेण्याचा अधिकार मिळवणे आणि आत्मविश्वासाने जगणे. शिक्षणाच्या समान संधी उपलब्ध होणे, जेणेकरून महिला ज्ञान आणि कौशल्ये मिळवू शकतील. रोजगार, संसाधने आणि आर्थिक संधींमध्ये समान प्रवेश मिळवणे आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र होणे. निर्णय प्रक्रियेत आणि राजकारणात महिलांचा सहभाग वाढवणे आणि त्यांचे प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करणे.आरोग्य सेवा आणि पुनरुत्पादक हक्कांमध्ये समान प्रवेश सुनिश्चित करणे, तसेच हिंसा आणि भेदभावापासून संरक्षण देणे. रूढिवादी सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळे दूर करणे, जे महिलांच्या प्रगतीमध्ये अडथळा आणतात. या सर्वांची जाणीव होते.

थोडक्यात, महिला सबलीकरण म्हणजे महिलांना त्यांच्या पूर्ण क्षमतेचा वापर करता येणे आणि समाजात सन्मानाने व समानतेने जगता येणे यासाठी सक्षम करणे होय.

भारत सरकार महिलांच्या सबलिकरण आणि आत्मनिर्भरता वाढवण्यासाठी विविध राष्ट्रीय योजना/प्रोग्राम्स राबवत आहे. हे योजना महिला' सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्य आणि सुरक्षिततेच्या सर्व बाजूंना समोर ठेवून तयार केल्या आहेत. यातील काही योजना

1. बेटी बचाओ बेटी पढ़ाओ-

ही भारत सरकारची एक मोहीम आहे, ज्याचा उद्देश मुलींना वाचवणे, त्यांचे संरक्षण करणे आणि त्यांना शिक्षण देऊन सक्षम करणे

आहे. यामध्ये बाल लिंग गुणोत्तरातील घट थांबवणे, लिंग-आधारित भेदभावाला विरोध करणे, मुलींसाठी सुरक्षित वातावरण निर्माण करणे, त्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे आणि त्यांच्या आरोग्याची काळजी घेणे यावर लक्ष केंद्रित केले जाते, जेणेकरून समाजात महिला आणि पुरुषांना समान दर्जा मिळेल.

2. सुकन्या समृध्दी योजना –

ही भारत सरकारची एक बचत योजना आहे, जी बेटी बचाओ, बेटी पढाओ अभियानाचा भाग म्हणून मुलींच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी सुरू केली आहे; या योजनेत १० वर्षांखालील मुलींच्या नावाने पालक किंवा कायदेशीर पालक पोस्ट ऑफिस किंवा बँकांमध्ये खाते उघडू शकतात, ज्यामुळे त्यांना उच्च शिक्षणासाठी आणि लग्नासाठी आर्थिक मदत मिळते, तसेच यावर आकर्षक व्याज आणि कर सवलत मिळते.

3. महिला सशक्तीकरणासाठी आर्थिक योजना-

महिला सक्षमीकरण योजनांच्या अंतर्गत महाराष्ट्र शासनाद्वारे महिलांना आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी उज्ज्वला योजना, समर्थ (समर्त्य), स्वाधारगृह, माविम (महिला आर्थिक विकास महामंडळ) अंतर्गत 'नव तेजस्विनी', बेटी बचाओ बेटी पढाओ, महिला हेल्पलाइन, पोषण अभियान, मुख्यमंत्री लाडकी बहिण योजना आणि महासमृद्धी महिला सशक्तिकरण अभियान यांसारख्या अनेक योजना राबवल्या जातात, ज्यांचा उद्देश महिलांना आत्मनिर्भर बनवणे आणि त्यांना विकासाच्या समान संधी उपलब्ध करून देणे आहे.

4. महिला समृद्धि योजना

ही केंद्र आणि राज्य सरकारांद्वारे चालवली जाणारी एक योजना आहे, जी महिलांना लघु उद्योग सुरू करण्यासाठी कमी व्याजदरात कर्ज देऊन आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करते, ज्यात विविध राज्यांमध्ये दिव्यांग महिलांसाठी (MSHFD) आणि मागासवर्गीय महिलांसाठी (NBCFDC) वेगवेगळ्या तरतुदी आहेत, जसे की कमी व्याजदर (४% पर्यंत) आणि ५०,००० ते ५ लाखांपर्यंत कर्ज उपलब्ध आहे.

5.TREAD योजना

TREAD योजना ही महिला उद्योजकांना व्यावसायिक प्रशिक्षण, कौशल्य विकास आणि आर्थिक सहाय्य देऊन त्यांना उद्योजक बनण्यास मदत करणारी केंद्र सरकारची एक योजना आहे, ज्यामध्ये कौशल्य विकास, बाजारपेठ जोडणी आणि उद्योगांसाठी मदत दिली जाते, जेणेकरून महिला व्यावसायिकदृष्ट्या सक्षम होतील. म्हणजेच महिला उद्योजकांना प्रशिक्षण + कर्ज सुविधा (व्यवसाय विकासासाठी).

6.महिला ई-हाट

हे भारत सरकारने महिला उद्योजकांना आणि स्वयं-सहायता गटांना (SHGs) त्यांची उत्पादने ऑनलाइन विकण्यासाठी सुरू केलेले एक ऑनलाइन मार्केटिंग व्यासपीठ (platform) आहे, जेणेकरून त्यांना थेट ग्राहकांपर्यंत पोहोचता येईल, मध्यस्थांची गरज नाहीशी होईल आणि त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होईल, ज्यामुळे त्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण होईल. हे व्यासपीठ महिलांना राष्ट्रीय स्तरावर ओळख मिळवून देते आणि त्यांच्या व्यवसायाला प्रोत्साहन देते.

7.आरोग्य आणि मातृत्व संबंधित योजना

आरोग्य आणि मातृत्व संबंधित महाराष्ट्र शासनाच्या मुख्य योजनांमध्ये प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना (PMMVY) आहे, जी गरोदर मातांना आर्थिक मदत करते; तसेच 'वात्सल्य' नवीन योजना गर्भवती ते २ वर्षांच्या बालकांपर्यंत आरोग्य सेवा देते, तर जननी सुरक्षा योजना (JSY) संस्थात्मक प्रसूतीसाठी प्रोत्साहन देते, यांसारख्या योजना माता व बालमृत्यू दर कमी करण्याच्या उद्देशाने राबविल्या जातात. यासाठी आधार, बँक खाते आणि आरोग्य कार्ड यांसारखी कागदपत्रे आवश्यक असून, आशा कार्यकर्ती मदतीसाठी उपलब्ध असतात.

8. जननी सुरक्षा योजना

जननी सुरक्षा योजना (JSY) ही केंद्र सरकारची एक सुरक्षित मातृत्व योजना आहे, जी ग्रामीण व शहरी भागातील गरीब, अनुसूचित जाती-जमातीच्या गर्भवती महिलांना आरोग्य संस्थांमध्ये प्रसूतीसाठी प्रोत्साहन देते, ज्यामुळे माता व बालमृत्यू दर कमी करता येतो; यात मोफत आरोग्य सेवा, औषधे, निदान चाचण्या, रक्तपुरवठा आणि रुग्णवाहिका यांसारख्या सुविधा मिळतात आणि पात्र महिलांना आर्थिक मदतही दिली जाते, ज्यामुळे आर्थिक दुर्बल घटकांना मोठा आधार मिळतो. पोषण अभियान

राज्यस्तरीय विशेष योजना मध्ये केंद्रीय योजनांबरोबरच अनेक राज्य सरकारांनी महिला कल्याण व सक्षमीकरणासाठी उल्लेखनीय योजना राबवल्या आहेत जसे की आर्थिक सहाय्य, प्रशिक्षण, महिला-विशिष्ट पेन्शन या कार्यक्रमांद्वारे महिलांना मदत केली जाते. महिलांसाठी अनेक कौशल्य विकास आणि रोजगार योजना आहेत, जसे की मुद्रा योजना, उद्योगिनी योजना, स्टँड-अप इंडिया, आणि महिला समृद्धी योजना, ज्या अंतर्गत महिलांना स्वयंरोजगार सुरू करण्यासाठी प्रशिक्षण, कर्ज आणि आर्थिक सहाय्य मिळते; यामध्ये सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांना प्रोत्साहन, कौशल्य प्रशिक्षण (उदा. कॉयर क्षेत्र), आणि उद्योजकता विकासासाठी विशेष निधी (उदा. साहस भांडवल निधी) उपलब्ध आहे, ज्यामुळे महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनवून रोजगार मिळवण्यास मदत होते. थोडक्यात या सर्व योजना शिक्षण, अर्थसहाय्य, सुरक्षा, आरोग्य आणि सामाजिक सन्मान या सर्व पैलूंवर लक्ष केंद्रित करतात ज्यामुळे स्त्रिया वैयक्तिक तसेच कौटुंबिक, सामाजिक व आर्थिक जीवनात सबलीकरण अनुभवू शकतील.

महिला बाबतीत योजनांचा महिला संबलिकरणावर होणार सकारात्मक परिणाम

'बेटी बचाओ, बेटी पढाओ' (BBBP) योजनेचा लाभ घेणाऱ्यांची संख्या (प्रमाण) थेट आकडेवारीमध्ये २०२४ साठी उपलब्ध नसली तरी, योजनेमुळे मुलींच्या शिक्षणात जागरूकता वाढली आहे; यात यावर भर आहे, ज्याचा परिणाम म्हणून विविध राज्यांमध्ये सकारात्मक बदल दिसत आहेत, जसे की मुलींच्या शिक्षणातील अडथळे दूर करणे आणि समाजात लिंग समानतेबद्दल जागरूकता वाढवणे हे प्रमुख उद्दिष्ट आहे, ज्यासाठी जागरूकता मोहीम आणि "बालिका मंच" यांसारखे उपक्रम राबवले

2024 मध्ये सुकन्या समृद्धी योजनेचा लाभ घेणाऱ्यांचे प्रमाण वाढले आहे, कारण ती मुलींच्या शिक्षणासाठी आणि लग्नासाठी एक सुरक्षित, आकर्षक व्याजदर (जानेवारी-मार्च २०२४ साठी ८.२%) देणारी लोकप्रिय बचत योजना आहे, ज्याचा लाभ 'बेटी बचाओ बेटी पढाओ' मोहिमेअंतर्गत पालक मोठ्या संख्येने घेत आहेत, ज्यामुळे मुलींच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी मोठा निधी जमा होतो आणि कर सवलतही मिळते. ही योजना मुलींच्या आर्थिक भविष्यासाठी अत्यंत लोकप्रिय आहे आणि अधिकाधिक पालक तिचा लाभ घेत आहेत, असे अनेक स्त्रोतांद्वारे दिसते.

महिला सशक्तीकरणासाठी आर्थिक योजने मध्ये अनेक राज्य आणि केंद्र सरकारच्या योजना येतात ज्यामुळे २०२४ मध्ये 'माझी लाडकी बहीण' योजनेत १ कोटींहून अधिक महिलांना लाभ मिळाला, जे मोठ्या संख्येने सक्षमीकरण दर्शवते.विविध बँका आणि संस्थांमार्फत चालणाऱ्या कर्ज योजनांमधून हजारो महिलांनी लाभ घेतला आहे. केंद्र सरकारच्या विविध योजनांचा लाभ घेणाऱ्या महिलांची संख्या देशभरात कोट्यवधींमध्ये आहे, परंतु एकाच आकड्यात सांगणे कठीण आहे, कारण विविध योजनांचे आकडे वेगवेगळे आहेत.

महिला समृद्धि योजना बाबतीत सामाजिक न्याय विभागाच्या संकेतस्थळानुसार या योजनेचा लाभ घेणाऱ्यांची संख्या सातत्याने वाढत आहे आणि मागील वर्षांमध्ये हजारो महिलांना लाभ मिळाला आहे. TREAD योजना ही केंद्र सरकारची योजना आहे, जी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था (ITI) आणि उद्योगांना एकत्र आणते.याचा उद्देश तरुणांना रोजगाराभिमुख कौशल्ये शिकवणे आहे, जेणेकरून त्यांना नोकरी मिळवणे सोपे होईल.या योजनेत उद्योगांना प्रशिक्षणार्थी (apprentices) घेणे बंधनकारक असते.

महिला ई-हाट योजणेबाबतीत प्रत्येक राज्यात नोंदणीकृत महिलांची संख्या वाढत आहे, जी या व्यासपीठाच्या वाढत्या लोकप्रियतेचे संकेत देते. आरोग्य आणि मातृत्व संबंधित योजना 2023 मध्ये या योजनांच्या माध्यमातून लाखो महिलांना लाभ मिळाला आहे. या योजनांचा लाभ घेण्यासाठी, संबंधित आरोग्य केंद्र किंवा अंगणवाडी केंद्रात नोंदणी करणे आवश्यक असते, जिथे आवश्यक कागदपत्रे सादर करावी लागतात.

थोडक्यात वरील राज्य व केंद्र सरकारच्या महिला संदर्भातील योजना पासून सकारात्मक लाभ होत आहे आणि त्याचा फायदा भारतातील महिला संबलिकरणात भर पडत आहे. भारतातील महिलांचा इतिहास पाहता महिलांची प्रगती होण्यात खूप सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अडथळे निर्माण झाले. एकविसावे शतक उजाडले तरी पुणतः ते अडथळे दूर जाहले नाही. यामुळे महिलांचा विकास पाहिजे तेवढा होऊ शकला नाही. भारताच्या विकासात पुरुषबळ जेवढे महत्वाचे तेवढेच महिला बळ सुद्धा महत्वाचे होते आणि आहे परंतु भारतातील पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे महिला खूप कल विकासापासून दूर राहिल्या त्यांचा पूर्णतः उपयोग भरतच्या विकासात होऊ शकला नाही त्याचा परिणाम महिला संबलिकरनातहि मागे राहिल्या. त्यामुळे त्यांचा स्वतचा , त्यांच्या कुटुंबाचा आणि त्यामुळे एकूण समाजाचा विकास होऊ शकला नाही तसेच विकासाच्या बाबतीतही भारत मागे राहील. अलीकडील काळात स्त्री जागृती झाली. सरकारने महिलांचा विकास पाहता राज्य व केंद्र सठरवर अनेक योजना काढल्या त्यामुळे आजची स्त्री , महिला संबलिकरणात पुढे जात असताना दिसत आहे ही एक जेमएकही बाजू आहे आणि तसेच महिलांसाठी ही एक काळाची बनली आहे.

संदर्भ:

1 'महिला सक्षमीकरण', डॉ. जयश्री महाजन

2. 'महिला सबलीकरण' डॉ. सुवर्णा सूर्यवंशी

3. The Moment of Lift: How Empowering Women Changes the World - Melinda French Gates.

4. महिला संबलिकरण व कायदे – प्रा. विजेता सिंध -लोकमत